

ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԻՐԱՆՈՒՄ
ԻԼԽԱՆ-ՀՈՒԼԱՂՈՒՆԵՐԻ ՕՐՈՓ

Միջնադարյան Իրանի հարկային համակարգի պատմական զարգացումը և առանձին հարկերի ու պարտավորությունների ընդհանուր բնութագիրը դարձել է ուսումնասիրության հիմնական առարկա: Չնայած բազմաթիվ ուսումնասիրությունների առկայությանը՝ այսօր էլ բազմաթիվ չմեկնաբանված և չբացահայտված հարցեր կան հարկերի և նրանց բնութագրերի վերաբերյալ: Ըստ հարկադրման սկզբունքի՝ կան համեմատական, առաջադիմական և հետադիմական տիպի հարկեր: Համեմատական հարկադրումն այն հարկադրումն է, երբ բոլոր եկամուտների վրա սահմանվում է հարկի միասնական չափի դրույք: Առաջադիմական հարկադրման դեպքում եկամուտների աճմանը գուցընթաց աճում է նաև հարկային գանձումների տոկոսը: Հետադիմական հարկադրումն այն է, երբ հարկերը մեծ տոկոսով ընկնում են նվազ եկամուտների վրա: Իրանի հարկային համակարգում, ինչպես երևում է, կիրառվում էր երրորդ սկզբունքը: Հարկային համակարգի պատմական զարգացման ուսումնասիրությունը միջնադարյան Իրանի պատմության սոցիալ-տնտեսական ամենաբարդ խնդիրներից է: Բարդությունը կայանում է նրանում, որ փաստացի աղբյուրները քիչ են, կան անհասկանալի և խճճված փաստեր, և առկա է հատկապես այն հանգամանքը, որ միևնույն տերմինը տարբեր ժամանակներում և տեղերում նույն իմաստը չի ունեցել: Տպավորություն է ստեղծվում, որ Իրանում և սահմանակից երկրներում միասնական հարկային համակարգ գոյություն չի ունեցել, սակայն մահմեդական օրենսդիրների տեսության համաձայն այդպիսի միասնական համակարգ պետք է գոյություն ունենար: Այսպիսով, առաջացավ այն գաղափարը, որ տարբեր երկրներում և շրջաններում ընդունվի միասնական հարկային տերմինալոգիա, այն դեպքում, երբ գործնականում հարկերը և դրանց չափերը տարբեր շրջաններում տարբեր էին: Այս մասին հստակ խոսում է Նասիր ադ-դին Թուսին իր ֆինանսական քննախոսության մեջ. «Խարաջը վիլայեթում գանձվում էր հարկային կանոնադրության համաձայն. յուրաքանչյուր վիլայաթում խարաջը գանձվում էր այնքան, ինչքան ուզում էր տվյալ վիլայեթի պաշտոնյան»:

Այստեղից էլ առաջանում է հիմնական դժվարությունը:

Պետական հարկերը (խուկուկի դիվան) կազմում են կենտրոնացված ֆեոդալական ռենտայի հիմքը և բաժանվում են իրավաբանական երկու կատեգորիայի.

1. խուկուկի շարի, այսինքն շարիաթի հարկեր, որոնք հիմնված են մահմեդական իրավունքի վրա և հիշատակվում են Դուրանում ու հաղիսներում, այլ կերպ ասած, դրանք այն հարկերն էին, որոնք գոյություն ունեին խալիֆայության ժամանակ և շարունակվում էին օգտագործվել մեր ուսումնասիրած ժամանակաշրջանում, բայց փոփոխված տեսքով:

2. ռուսում-ե ուրֆի հարկերը հիմնված չէին մահմեդական իրավունքի վրա և չեն հիշատակվում նրա սկզբնաղբյուրներում:

Ինչպես գիտենք, մահմեդական իրավունքը ընդունում է հարկի 5 տեսակ.

1. զաքաթ՝ առևտրից և անշարժ գույքից գանձվող հարկ,

2. ուշր՝ հողից 1/10-ի գանձում,

3. խարաջ՝ հողային հարկ, ուշրի համեմատությամբ ավելի բարձր էր, սկզբում գանձվում էր միայն ոչ մահմեդականներից, 8-րդ - դարից սկսած՝ նաև մահմեդականներից,

4. ջիզյե՝ շնչահարկ, որը գանձվում էր պետության կողմից թուլալարելի կրոնների հետևորդներից, այսինքն քրիստոնյաներից և զրադաշտականներից,

5. խումս՝ ռազմավարի 1/5 մասը, որը ձեռք էր բերվում անհավատների դեմ մղված պատերազմի ժամանակ:

Մնացած մյուս հարկերը իրավաբանորեն դասվում են ռուսում-ե ուրֆի կամ թաքլիֆաթի շարքին: Իհարկե, հարկերի այս բոլոր տեսակները չեն, որ կիրառվել են Իլխանների օրոք:

Արդեն հայտնի է, որ մինչև մոնղոլների արշավանքները հիմնական հարկը եղել է խարաջը: Մոնղոլների արշավանքներից հետո առաջացավ նոր հարկ՝ կուպչուր կամ կուպչուր (մոնղ.՝ արոտատեղ), այսինքն արոտավայրերից գանձվող հարկ, արաբականացված գրականության մեջ հանդիպում է կուբջուր կամ կուֆջուր ձևով: Եվ քանի որ 13-րդ դարում մոնղոլ-քոչվորների մոտ տնտեսությունը հիմնված էր անասնապահության վրա, ապա նման հարկի առաջացումը տրամաբանական է: Երբ մոնղոլները նվաճեցին մատակյաց և քաղաքային բնակչություն ունեցող մի շարք երկրներ, նրանք սկսեցին հարկի այս տերմինով անվանել նաև մյուս հարկերը²: Այսպիսով, արդեն 13-րդ դարի 40-ական թվականներին մոնղոլական կայսրության մեջ կուպչուր տերմինով անվանվում էին էությամբ լրիվ տարբեր երկու հարկեր՝ քոչվոր անասնապահներից և քաղաքի ու գյուղի մատակյաց բնակչությունից գանձվող հարկեր: Ինչ վերաբերում է առաջին տիպին, ապա դրա բնութագիրը և կարգը լրիվ հասկանալի է աղբյուրներից, և հակառակը, մատակյաց բնակչությունից գանձվող կուպչուրը իրենից ներկայացնում է հանելուկների մի շարք: Անհասկանալի է, թե ինչու Իլխանների օրոք որևէ վիլայեթի մատակյաց բնակչութ-

յունից կուպչուր գանձվում էր, մեկ այլ վիլայեթից չէր գանձվում: Ա. Ալի-գաղեն բացատրում է նրանով, որ կուպչուրը գանձվում էր այն վիլայեթից, որտեղ քոչվորների իշխանությունը մեծ է, և դա կապում է իլխանների հողային քաղաքականության հետ³: Սակայն այս տեսակետը սկզբնաղբյուրներում չի հիմնավորվում: Անհավանական է մաս Ա. Ալի-գաղեի այն տեսակետը, թե Ղազան խանի օրոք կուպչուր գանձվում էր ինջու և դիվանին պատկանող հողերից, իսկ խարաջը գանձվում էր մասնավոր սեփական հողերից: Ռաշիդ ադ-դինը իր աշխատության մեջ խոսում է կուպչուր գանձվող վիլայեթների մասին⁴, իսկ Ա. Ալի-գաղեն նշում է, որ կան վիլայեթներ, որոնցից գանձվում էր միայն կուպչուր, կան այնպիսիները, որոնցից գանձվում էր միայն խարաջ: Վ. Բարտոլոյը հակառակն է պնդում. նույն վիլայեթից գանձվում էր և՛ կուպչուր, և՛ խարաջ⁵: Այսինքն, աղբյուրները հակասում են մեկը մյուսին: Հենց սա է, որ մնում է անհասկանալի: Պետք է նշել, որ իրականությանն առավել մոտ է Վ. Բարտոլոյի վարկածը: Ղազան խանի անցկացրած ռեֆորմներից հետո կուպչուրի գանձումը պահպանվեց մի քանի վիլայեթում և սահմանվեց որոշակի կարգ: Բայց և այնպես, Ղազան խանի հրովարտակում կուպչուրի հստակ չափ չէր սահմանվում, այլ միայն նշվում էր գանձման ժամկետը՝ տարին 2 անգամ, ամեն անգամ հարկի կեսն էր գանձվում⁶: Աղբյուրներից պարզ է դառնում, որ կուպչուրը գանձվում էր միայն դրամով:

Իլխանների պետության անկումից հետո աղբյուրները հարկերի շարքում չեն հիշատակում մատակյաց բնակչությունից գանձվող կուպչուրի մասին: Բայց, ինչպես երևում է, անհետացել է միայն կուպչուր անվանումը, իսկ հարկի տեսակը շարունակում է գոյություն ունենալ որիշ անվան տակ և արդեն 14-րդ դարի վերջին կուպչուր տերմինը ընդհանրապես կիրառությունից դուրս է գալիս: Դրա փոխարեն որպես անասնահարկի տերմին կիրառվում է մավաշի, իսկ 16-դարից սկսած օգտագործվում է չոբան բաղի տերմինը:

Խարաջ տերմինը ծագում է հունարենից, արամեացիների միջոցով (արմ. *keraga*) մտել է Սասանյան Իրան խարազ ձևով (*xarag*), հետո նույն իմաստով ընդունվել արաբների կողմից և կիրառվել խարաջ արաբականացված տարբերակով: Արաբական խալիֆայության ժամանակաշրջանի խարաջ իմսոխոուտի պատմությունը լավ ուսումնասիրված է: Ինչպես հայտնի է, արաբական խալիֆայության ժամանակ կար խարաջի 3 տարատեսակ.

1. մուկասամե, որը կախված մթերքի չափից, տարածքից և հողի տեսակից տարբեր չափի էր գանձվում,

2. վագիֆե, հողատերը ենթարկվում էր արաբական գավթիչներից պայմանագրի հիման վրա, վագիֆեի չափը մշտական էր անկախ բերքից, հողից և սովորաբար գանձվում էր դրամով,

3. միսախես, որը վճարվում էր դրամով:

Խարաջ միսախեսն, ինչպես երևում էր աշխարհագրերի տեղեկագրերից, գանձվում էր տնտեսապես զարգացած շրջաններից: 13-14-րդ - դարերում պահպանվել է խարաջի 2 տեսակ՝ բնամթերքով և գումարով գանձվող հողահարկ: Սակայն մուկասամե և միսախես հիմ տերմինների փոխարեն աղբյուրներում ավելի հաճախ հանդիպում են բա ջինս (բնամթերքով) և բա նաղդ (դրամով) տերմինները: Այս հարկի 2 ձևերն էլ հիշատակվում են Ղազան խանի հրովարտական: Ընդ որում, բնամթերքով գանձվող խարաջը ավելի հաճախ է հիշատակվում, քան դրամով գանձվողը: Դա կապված է 13-րդ դարում Իրանի տնտեսական անկման հետ: Պետք է վստահ նշել, որ Հուլաղունների օրոք դրամով գանձվող խարաջը գանձվում էր տնտեսապես զարգացած շրջաններից: Ժամանակի ընթացքում հիմնական խարաջի հետ մեկտեղ սկսեցին գանձել նաև հավելյալ խարաջ՝ ֆար (արաբ.՝ ճյուղ): Վասաֆի տեղեկությունների համաձայն՝ ֆարը գանձվում էր հիմնական խարաջի 1/10-ի չափով և նշանակված էր դիվանի ֆինանսական պաշտոնյաների աշխատավարձը վճարելու համար: Հիմնական խարաջի (ապլի) հետ մեկտեղ ֆարի գանձումը հիշատակվում է սկզբնաղբյուրներում, հատկապես Ռաշիդ ադ-դինի և Վասաֆի աշխատություններում: Ֆարը հայտնի էր մինչև մոնղոլների արշավանքները, և ինչպես երևում է, շարունակվում է կիրառվել նաև Ղազան խանի ռեֆորմներից հետո:

Մալ արաբական տերմինն ունի մի շարք իմաստներ՝ կարողություն, հարստություն, փող, անասուն: Իրանում մալը ստացել է հարկ իմաստը՝ սկզբում օգտագործվելով փողով գանձվող հարկի իմաստով, իսկ հետագայում ձեռք բերել ընդհանուր հարկի իմաստ: 13-14-րդ դարում մալը որպես հարկային տերմին ունի 2 իմաստ՝ ընդհանուր հարկ և հողային հարկ⁷, այլ կերպ ասած, կիրառվում էր որպես խարաջ տերմինի հոմանիշ: Մալ տերմինի առաջին նշանակությունը աղբյուրներում բազմիցս նշվել է, իսկ երկրորդի մասին հիշատակումները քիչ են: Նիզամ ալ-մուքի Սիասաթ-նամեում ասվում է, որ իքթայի տերերը չունեին այլ իրավունքներ, քան «գյուղացիներից գանձել մալ հարկը խաղաղ ճանապարհով»⁸: Ինչպես գիտենք, իքթա հողերից մալի (նույն է ինչ խարաջի) գանձումը պետությունը թողել էր իքթայի տիրոջ իրավասության տակ: Սկզբնաղբյուրներում խարաջ տերմինը հաճախ փոխարինվում է մալով: Մալ բառից կազմվել է մալ-ե ջիհաթ (արաբ. մալ վա ջիհաթ) բառակապակցությունը: Ջիհաթ բառացի նշանակում է պատճառներ, կողմեր, բնամթերքով գանձվող հարկ⁹: Մալ-ե ջիհաթը նույնպես օգտագործվում է որպես խարաջի հոմանիշ:

Բելիմիցկին նշում է, որ ուսումնասիրվող շրջանում բահրեն (պարսկ. բաժին) ունի նույն իմաստը, ինչ խալիֆայության ժամանակ

մուկասամեն, այսինքն խարաջը, որը գանձվում էր բնամթերքով պետության կարիքները հոգալու համար¹⁰: Ի.Պ. Պետրուշևսկին նշում է, որ Ջալալյանների փաստաթղթերում ասվում է, որ մի քանի վիլայեթներում մութասարիֆը պարտավոր էր գանձել բահրե բերքի 2/10 –ի չափով¹¹:

Ուշր արաբական տերմինի պարսկերեն հոմանիշն է դահյակը, որը նշանակում է տասանորդ: Սկզբում ուշրը գանձվում էր մահմեդականներին պատկանող հողերից (մուլկ): Դրանք այն անմշակ հողերն էին, որոնք տրվում էին ոչ մահմեդականներին, նրանք էլ հետագայում ընդունում են իսլամ և պահպանում իրենց ունեցվածքը: Սկզբունքորեն ուշրը միայն գումարի չափով էր տարբերվում խարաջից:

Բացի վերը նշված հարկերից, Իրանում Իլխանների օրոք գանձվում էին բազմաթիվ այլ հարկեր՝ թամդա, բաժ, բադ-շոմարե, բեգար և այլն: Հարկերի այս բազմազանությունը և հաշվարկի մեկ միասնական միավորի բացակայությունը հանգեցրին տնտեսության ոչնչացմանը: Իհարկե, Ղազան խանի ռեֆորմներից հետո հարկային համակարգում դրական առաջընթաց նկատվեց, բայց և այնպես, իրավիճակը շարունակում էր նույնը մնալ:

*ANNA KIRAKOSYAN
(YSU)*

THE TAX SYSTEM OF IRAN IN THE PERIOD OF IL-KHAN DYNASTY

As we saw Iran's tax system under Il-khans differs from its diversity. Till mongol's invasion the most extended tax actually was xaraj, which was levied by food and money. Sometimes as the homonym of the word kharaj was used mal, bahre and ushr, though they also had their own role. Mongol's brought new kind of tax the name of qubchur (mongol. pasture). From here comes the name of this tax which is the tax levied from pasture. The origin of this kind of tax was logical because their economy was based on cattle breeding in the 13th century. During time to time mongols began to levy from the people of villages and cities. As we saw, from the and of 14th century the term of qubchur was going out of use. Instead of that, the term of mavashy comes to use.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՅԹՈՒՆՆԵՐ

1. Minovi M., Minorsky V., Nasir ad-din Tusi on Finance, BSOS, Vol. X, part 3, 1940, p. 761.
2. Бартольд В., Персидская надпись на стене Анийский мечети Мануче, Сочинения, т. 4, М., 1966, с. 330.
3. Али-заде А., К вопросу о положении крестьян в Азербайджане в X-XI вв., Труды Института истории Академии наук Аз. ССР, т. 3, Баку, 1953, с. 105.
4. Рашид-ад-дин, Сборник летописей, т. 3, М.-Л., 1946, с. 248.
5. Бартольд В., նշվ. աշխ., էջ 331:
6. Рашид-ад-дин, նշվ. աշխ., էջ 260:
7. Рашид-ад-дин, նշվ. աշխ., էջ 235:
8. Заходер Б., Сиасет-намэ. Книга о правлении везира XI столетия Низам ал-мулька, М.-Л., 1949, с. 24.
9. Վ. Ֆ. Մինորսկին նշում է, որ ջիհաթ տերմինը պետք է նշանակի ոչ թե փողով զանձվող հարկ, այլ՝ բնամթերքով:
10. Беленицкий А., К вопросу о социальных отношениях в Иране в хулагуидскую эпоху, Советское востоковедение, № 5, 1948, с. 111-128.
11. Петрушевский И., Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV веков, М.-Л., 1960, с. 377.